

Тема лекції: Доросла людина як суб'єкт освіти і навчання

1. Дорослість, як етап життєвого циклу людини
2. Періодизація життя дорослої людини
3. Основні психофізичні закономірності розвитку дорослих
4. Кризи розвитку особистості і кризові ситуації

1. Дорослість, як етап життєвого циклу людини

“Критерій дорослості є багатовимірним, комплексним, – пише І.С. Кон. - Він включає такі фактори, як початок трудової діяльності і завершення освіти, економічну самостійність і отримання громадянських прав...”. Для різних категорій людей ці фактори не рівнозначні. Але є деякі загальні віхи, які фіксують дорослість як етап життєвого шляху людини.

За визначенням В.Г. Онушкіна і Є.І. Огарьова, дорослість – це період життя людини, який настає після юності і характеризується, як правило, такими основними ознаками: хронологічний вік; психофізіологічна зрілість; соціальна зрілість; повна громадсько-правова дієздатність; економічна самостійність; залучення до сфери професійної діяльності. Остання ознака передбачає наявність попередніх і тому може розглядатись як інтегральний критерій дорослості.

Поняття дорослості тісно пов'язане з такими характеристиками, як психофізіологічна зрілість і соціальна зрілість, тому спробуємо визначити ці поняття.

Психофізіологічна зрілість – термін, який характеризує стан організму людини, яка досягла зрілого віку, маючи на увазі її повний розвиток: остаточно сформованість біологічних передумов соціальної зрілості.

Соціальна зрілість – рівень сформованості установок, знань, умінь і етичних якостей, достатніх для добровільного, умілого і відповідального виконання всієї сукупності соціальних ролей, притаманних дорослій людині. У більш вузькому розумінні термін “соціальна зрілість” означає комплекс особистісних якостей суб'єкта, який складає його вміння взаємодіяти з іншими людьми у процесі досягнення загальних цілей.

Нові статусні вимоги, які ставляться до дорослої людини з перших кроків її самостійної діяльності, та їх осмислення потребують чимало часу. Становлення почуття соціальної відповідальності, розвиток якостей, що характеризують громадську зрілість індивіда, — складний і динамічний процес. В його основі лежить важлива психологічна закономірність, яка полягає в тому, що “в конкретній діяльності, в праці, в процесі суспільної практики у дорослих психічні властивості не лише проявляються, а й формуються”. Суспільні вимоги, пов'язані із соціальною роллю працівника, не є жорстким детермінантом розвитку особистості, який неминує зумовлює її якості. Вони своєрідно відбиваються в індивідуальній свідомості і опосередковуються соціальними установками, прагненнями, інтересами особистості.

Якою ж мірою освіта дорослих допомагає людині в усвідомленні тих проблем, які ввійшли в її життя і в самовизначення її позиції стосовно нового способу життя?

Розглянемо деякі із цих питань.

Однією з найбільш глибоких проблем, що стоять перед дорослою людиною в наш драматичний час, є зміни у світосприйманні та потреба у виробленні несуперечливої і цілісної концепції сучасного життя і визначенні свого місця в ньому.

Другою проблемою, що безпосередньо пов'язана з першою, є тривога індивіда за майбутнє і потреба визначити стратегію його досягнення. Проблема майбутнього – це проблема мети розвитку, особливо кінцевої мети – ідеалу, яка визначає проектування людиною свого життєвого шляху.

Третя проблема – професійне самовизначення.

Сучасне виробництво вже найближчим часом вимагатиме від людини високої професійної компетентності, необхідної для засвоєння нових технологій і наукомістких виробництв. Зростуть вимоги до соціальної і професійної мобільності, а значить — і до рівня інтелектуального розвитку, до професійної культури, до здатності вчитися впродовж усього життя.

Таким чином, освіта дорослих у наш час покликана вирішити завдання, спрямовані на творче самовизначення особистості стосовно тих змін, що відбуваються в сучасному суспільстві. Таке самовизначення залежить від розвитку духовної культури дорослої людини, її інтелектуальної зрілості, її професійної компетентності. Вирішення кожного із цих завдань стикається з цілим рядом питань матеріально-економічного, організаційно-технічного, соціально-педагогічного і соціально-психологічного характеру.

У цьому розділі ми зупинимося на соціально-психологічних особливостях дорослих, зокрема дамо характеристику етапам, на які ділиться життя дорослої людини, розглянемо основні психофізичні закономірності розвитку дорослих, проаналізуємо світ соціальних проблем дорослої людини, її освітні орієнтації.

Знання цих питань допоможе андрагогу більш ефективно будувати освітній процес.

2. Періодизація життя дорослої людини

Період дорослості охоплює великий проміжок життя і, безперечно, розбивається на кілька етапів. Періодизація життя людини, яка існує в науковій літературі, має певні розбіжності у визначенні початку, продовження і завершення періоду дорослості. Багато в чому ці розбіжності визначаються історичними, культурологічними і соціально-економічними особливостями суспільства.

Сучасні вікові періодизації динамічні, вони відображають актуальні особливості соціалізації людини в суспільстві. Якщо, наприклад, у наш час у високорозвинених країнах відбувається продовження періоду юності, віддаляється строк настання старості, то в нашому суспільстві в період соціально-економічних реформ на фоні зниження середньої тривалості життя людей виявляється зворотна тенденція.

Серед різних періодизацій можна виділити деякі основні віхи, які відображають сучасне уявлення про розвиток людини. Звернемося до періодизації англійського психолога Д.Б. Бромлей:

1. Внутріутробний період.
2. Дитинство: від народження до 1 року – період немовляти;
від 1 до 3 років – раннє дитинство;
від 3 до 7 років – дошкільний вік;
від 7 до 11 років – молодший шкільний вік.
3. Юність: від 11 до 14 років – рання юність;
від 14 до 18 років – пізня юність.
4. Дорослість: від 18 до 25 років – рання дорослість;
від 25 до 40 років – середня дорослість;
від 40 до 55 років – пізня дорослість;
від 55 до 65 років – передпенсійний вік.
5. Старіння: від 65 до 70 років — “відхід від справ”;
від 70 років – старість.

Корені багатьох проблем дорослих у тому, наскільки благополучно були пережиті ними попередні періоди. Для кожного періоду можна виділити найбільш значущу діяльність, яка визначає повноцінність становлення особистості. Так, для періоду немовляти – це емоційні контакти з матір’ю, від 1 до 6 років – ігри, в тому числі рольові, для молодшого школяра – навчальна діяльність, для підлітка – спілкування, для юнака – професійне і сексуальне самовизначення, для дорослого – кар’єра, сім’я, для похилого віку – повага, авторитет, контакти з Богом.

Вікові періодизації в сучасних стабільних суспільствах взагалі відображають лише кілька етапів: дитинство, підлітковий вік, зрілість і старість. Більше того, той, хто пішов на пенсію, може знайти своє відображення в так званому “третьому віці”, в якому настає і нова фаза освіти.

Різні вікові етапи наповнені певним психологічним змістом. Найближчим до нашого розуміння є підхід, запропонований американським соціальним психологом Еріком Еріксоном (1902-1994). Він визначив фундаментальні соціальні орієнтири людини стосовно себе і свого соціального середовища, які характеризують повноцінність розвитку особистості на різних етапах життя. Е.Г. Еріксон вважає, що індивіду як у дитинстві, так і в дорослому віці доводиться долати складні, іноді критичні ситуації, що закономірно виникають на його життєвому шляху і мають специфічний характер на кожному етапі (стадії). Долаючи ці критичні ситуації (їх вісім) успішно, індивід збагачується новим соціальним досвідом і переходить до наступної стадії. Якщо соціалізації на якійсь стадії не відбулося (не вдалося вирішити головну на цій стадії проблему індивіда) або вона відбулася частково, це негативно впливає на подальші стадії та соціалізацію в цілому.

Певна річ, що уявлення про найважливіші проблеми індивідів на різних вікових стадіях дасть змогу конкретніше й цілеспрямованіше проводити з ними виховну роботу, орієнтуючись на надання допомоги у вирішенні цих проблем.

Тому зупинимося на з'ясуванні еволюційної теорії соціалізації (стадій людського розвитку) докладніше.

Стадія I – дитячий період (немовляти). Основна проблема: Довіра чи Недовіра. Немовля на основі рівня турботи і комфорту з перших днів пізнає, якою мірою розраховувати на задоволення основних потреб: їжа, ласка, безпека. Про подолання кризи можна судити, коли малюки не плачуть і не сердяться в разі зникнення з поля зору дорослих, що піклуються про них. У разі неповного вирішення цієї проблеми залишки недовіри можуть позначитись на подальших стадіях.

Стадія II – вік один-два роки. Основна проблема – Автономія або Сором і Сумнів. Ситуація ускладнюється збігом навантажень на дитину, пов'язаних, з одного боку, з початком відстоювання своїх прав і непокорю авторитету. А з іншого боку, батьки починають навчати дитину контролювати роботу свого кишечника. Підвищені вимоги в другому напрямку можуть закріпити у свідомості дитини почуття сорому і власної нікчемності, істотно підриваючи її зусилля щодо самовизначення автономності.

Стадія III – від трьох до п'яти років. Основна проблема — Ініціатива або Почуття провини. Це період розвитку рухової активності, допитливості та уяви. Усвідомлюється відмінність між хлопчиками та дівчатками, виявляється дух суперництва, що у прояві нових здібностей може поширюватися. На цьому ґрунті можливі конфлікти, які, за умови надмірної жорстокості дорослих, можуть залишити слід безініціативності на подальшому житті.

Стадія IV – молодший шкільний вік. Основна проблема – Старанність або Недбайливість. На цій стадії відбувається навчання індивідуальностей колективної навчальної роботи, формуються стосунки із вчителями та іншими дорослими, відбувається перша “примірка” дорослих ролей. На цьому тлі головним завданням є набуття впевненості у собі, у своїх здібностях, їх усвідомлення і розвиток. Невиконання (часткове чи повне) цього завдання виявляється у прояві елементів недбайливості як на цій, так і на подальших стадіях.

Стадія V – підлітково-юнацький вік. Основна проблема – Становлення індивідуальності (ідентифікація) або Рольова дифузія (невизначеність у виборі ролей). Відомо, що це час появи активного статевого потягу, а отже, і пошуку партнера в інтимній сфері. Водночас – це час пошуку свого місця в житті, вибір подальшого шляху (навчання, робота тощо). У цей період небезпечні як невдачі в одній зі сфер, так і переоцінювання значущості якоїсь із них. Перша невдача може негативно вплинути на вибір роботи, друзів, супутника життя. Негативний результат може призвести до стресу.

Стадія VI – молоді роки. Основна проблема – Інтимність або Самотність. Головні цілі на цьому етапі – залицяння, одруження та інші види близьких стосунків. Якщо пошук щирих і довірчих стосунків з постійним партнером не увінчався успіхом або ці стосунки розірвалися, то надалі це може виявитися у вигляді тимчасових, не завжди обґрунтованих, але завжди нестабільних інтимних зв'язків і незадоволеності цією сферою життя.

Стадія VII – середній вік. Основна проблема – Продуктивність (творча) або Стагнація (творчий застій). Ця стадія пов'язана з реалізацією індивіда у двох основних ролях — працівника і батька. Причому відчуття творчої продуктивності приносить успіх в обох ролях, у той час як творчий застій може спричинити невдачу навіть у якійсь одній з них. На цьому етапі реалізується той потенціал, який індивід нагромадив протягом попередніх стадій соціалізації.

Стадія VIII (заключна) — старість. Основна проблема – Умиротворення або Відчай. На цьому етапі соціалізацію індивіда визначає підбиття підсумків власного життя й успішності всіх попередніх етапів. Красива умиротворена старість і відчай, гіркий жаль щодо невикористаних можливостей – такими є межі прояву цієї стадії.

Андрагог у своїй діяльності має враховувати психологічне наповнення життя дорослого, з яким він працює. Він може створювати соціально-педагогічні ситуації, які сприяли б усвідомленню дорослим змісту свого життя, тим самим підвищуючи ефективність освітньої діяльності.

Вивчення сучасного суспільства, суспільства змін і реформації, дозволяє визначити ряд періодів дорослості, пов'язаних перш за все з особливостями соціалізації людей і новими соціальними сподіваннями від них. Все більшого значення набуває здатність дорослої людини до навчання, до змін самої себе, зовнішні і фізичні характеристики часто виступають як критеріальних стосовно вікових. Спробуємо описати основні періоди дорослості.

Молодість (від 18 до 30 років) — період оволодіння ролями дорослої людини, фізична і правова зрілість, сімейні орієнтації, професійний вибір.

Загальними рисами сучасних молодих людей виступають більш висока комунікативна культура, терпимість, здатність вислуховувати, більша прагматичність, звичка все оцінювати з точки зору вигоди, здорового глузду, моди. Виявляються і ряд специфічних проблем, як-от: інфантильність, наркотики, самотність, гомосексуалізм, включення до незаконної діяльності.

Дорослість (від 30 до 45 років) – період накопичення соціальних зв'язків і матеріальних засобів, стабілізація сімейних стосунків, лідерство в різних видах діяльності. Дорослі люди по-різному сприймають життя. Їх погляди є важливим підсумком життєвого досвіду. В ці роки часто відчувають кризу середини життя, половина якого вже позаду. Криза середини життя визначається певним розходженням між мріями, поставленими в молоді роки цілями, і дійсністю.

Дорослість характеризується більш стабільним станом здоров'я: доросла людина знає свої особливості, виробила певні методи саморегуляції. Відповідальність за своє життя і життя близьких людей стимулює розвиток умінь дорослої людини створювати світ навколо себе. Але конфлікти, учасником яких вона є, часто чинять руйнівний вплив, а здоровий глузд часто закриває перед дорослим можливість розвитку.

Центральна тема дорослості – генеративність – бажання вплинути на майбутні покоління через власних дітей, через практичний і територіальний вклад у розвиток суспільства. У цьому віці людина формулює свою точку зору про навколишній світ, його майбутнє і свою участь в ньому.

Зрілість (від 45 до 60 років) – період авторитету і влади, відбору найбільш цікавих для особистості справ, зміна своєї мотивації у зв'язку з підготовкою до майбутнього пенсійного способу життя. В сучасній ситуації ця група людей переживає кризи дезадаптації, пов'язані не лише з можливим безробіттям, але із втратою моральних орієнтирів.

Невдоволеність життям і самим собою нерідко сприяє хибній (помилковій) ідентифікації: часто доросла людина починає думати, що вона Учитель, що вона володіє дуже корисними для людства якостями і знаннями, її усталені погляди важко змінити навіть достовірними новими науковими фактами. Тенденції консерватизму виявляються набагато сильнішими від людської допитливості і дослідницького інтересу.

Головне у цьому віці — незаспокоєність. Якщо людина заспокоюється, вона перестає розвиватися, тоді виникає відчуття спустошення, яке викликає застій. Якщо ж людина продовжує активно працювати, то цей період може стати для неї дуже продуктивним. Так, окрім встановленого Н. Леманом оптимального інтервалу для видатних відкриттів у віці близько 40 років, Пельц і Ендрюс виявили і другий пік творчої активності – через 10 – 15 років після першого, тобто в 50 – 55 років.

Ті люди, які усвідомлюють світ своїх глибоких прихильностей і любові, саме в цьому віці можуть повною мірою реалізувати себе вже не лише як особистість, але і як фактор ініціації інших людей.

Похилий вік (від 60 і далі) – період для одних людей “нового життя після 60-ти”, для інших – незадоволеності, відчаю і самотності. Мудрість людини похилого віку швидше за все пов'язана із накопиченим досвідом переживань не лише своїх, але й інших людей, з якими довелося зустрічатися в житті. Знання про відносність оцінних суджень, про справжню цінність кожної миті, про складні колізії людських долі дозволяють одним визнати непізнаність проявів життя і не переставати насолоджуватися ними, іншим – відчутти себе ображеними, покинутими, озлобитися.

Розуміння вікових особливостей людей, з якими андрагог працює, допомагає визначити точки опори, використання яких дозволить посилити мотивацію освітньої діяльності дорослих.

3. Основні психофізичні закономірності розвитку дорослих

Дослідження психологів і соціологів (Б.Г. Ананьєва, Л.І. Анциферової, Л.С. Виготського, С.Г. Вершловського, І.С. Кона, Ю.Н. Кулюткіна, С.Л. Рубінштейна, Г.С. Сухобської та ін.) дозволяють визначити ряд закономірностей розвитку людини.

Гетерохронність, нерівномірність розвитку психічних функцій людини впродовж усього життя. Наприклад, у період ранньої дорослості рівень одних функцій підвищується (обсяг поля зору, окомір, константність упізнавання, просторова уява, увага), інших – знижується (гострота зору, короткотермінова пам'ять), рівень третіх залишається стабільним (спостережливість).

Мінливість станів дорослої людини. Життя дорослої людини – це не просто стабільний процес. Періоди кризи й оновлення змінюються періодами

сталості, стабільності. Якоюсь мірою це відображається на розумінні дорослими людьми того, наприклад, що будь-яке благополуччя досягається за рахунок певних втрат, що ціною багатьох творчих звершень є втрата здоров'я і т.ін.

Розвиток ціннісних орієнтацій, життєвих планів і позицій впродовж усього життя людини. Ця закономірність виступає важливим фактором одвічної здатності людини адаптуватися до різних обставин життя, до засвоєння нових соціальних ролей, до втрат. Особливо це спостерігається в сучасній ситуації, коли багато людей, які дотримувались однієї системи цінностей, перейшли на іншу. Співвідношення мінливих і незмінних компонентів життя дорослої людини багато в чому визначає її професійну мобільність.

Соціальна відповідальність. На життєдіяльність людини впливають не лише об'єктивні, але й суб'єктивні фактори. Для визначення здатності людини контролювати життєві події вводиться соціальне поняття – локус контролю. Якщо людина бере на себе відповідальність за те, що відбувається, слід говорити про внутрішній локус контролю, якщо ні – то про зовнішній. Активна життєва позиція дорослої людини зазвичай співвідноситься із внутрішнім локусом контролю.

До особливостей розвитку дорослих можна віднести:

- ✓ посилення ролі спілкування і постановки нових питань у структурі інтелекту;
- ✓ розширення і поглиблення емоційного включення в численні життєві реалії;
- ✓ посилення вибірковості пам'яті;
- ✓ підвищення рівня вербалізації, здатності словами описувати життєві явища і виражати свій стан;
- ✓ зумовленість гнучкості і здатності до свідомого розвитку людини широтою соціальних ролей, які вона виконує;
- ✓ взаємозв'язок ідентифікації людини зі своїми ролями і підвладність впливу соціальних стереотипів;
- ✓ висока готовність йти на компроміс при прийнятті рішень.

Зарубіжними дослідниками Ш. Бюлером, Е. Еріксоном, С. Холлом, К. Юнгом та іншими була зафіксована якісно нова форма інтелекту — мудрість, яка виникає і може продовжувати удосконалюватись в зрілому віці. Вона визначається як експертні знання про фундаментальні закони і реалії життя.

У дорослих людей спостерігається унікальна інтегрованість і рухливість не тільки психічних функцій, але й взаємовпливу психіки і здоров'я.

Соціальна, моральна, духовна зрілість можуть досягатись у різних вікових фазах дорослого життя, але можуть і не досягатися. Доросла людина і навіть похилого віку може залишатися дитиною в питаннях соціальної відповідальності, морального вибору.

До соціальних характеристик дорослих належать:

- ✓ соціальна, правова і моральна відповідальність;
- ✓ фінансова незалежність і самостійність;
- ✓ створення сім'ї і виховання дітей;

- ✓ ствердження себе і самореалізація;
- ✓ творення життя і майбутнього.

Це не означає, що дорослі мають усі перераховані якості, це означає, що так чи інакше їх життя проявляється в названих соціальних просторах. У гуманістичній психології існує набір людських якостей, які характеризують дорослу людину як вільну особистість:

- ✓ уміння приймати себе таким, який ти є (аутентичність);
- ✓ уміння насолоджуватися красою навколишнього світу;
- ✓ уважне ставлення до істинних цінностей;
- ✓ співчуття, емпатія;
- ✓ довіра до людей, відкритість у спілкуванні;
- ✓ емоційне ставлення до подій, що відбуваються.

Андрагог, який включає дорослого в освітню діяльність, може сприяти розвитку соціально значущих якостей дорослої людини.

4. Кризи розвитку особистості і кризові ситуації

Реальність нашого життя і дані соціальних досліджень засвідчують, що чимало громадян нашого суспільства не готові жити в нових соціальних умовах, які складаються в процесі його трансформації на початку ХХІ століття.

Половина опитаних вважає, що їм не вистачає уміння жити в нових умовах.

Психологічний стан людини, її соціальне самопочуття є наслідком і причиною тих глибоких змін, що відбуваються в різних сферах життя суспільства, позначених рисами нестабільності й невизначеності. А тому життєвою ситуацією особистісного сприйняття умов життя, соціального середовища є стан непевності у значної частини населення щодо свого нинішнього і майбутнього, свого місця у процесі суспільних змін.

Одним із найнапруженіших проявів людського життя є життєві кризи, що належать до сутності життя як соціокультурного явища, а значить – з тією чи іншою мірою гостроти обтяжують життя кожної людини на різних етапах її життєвого шляху. У цьому контексті справедливим видається вислів: “У кожної людини під капелюхом свій театр, де розгортаються драми, часто складніші, ніж ті, що показують у театрі” (Т. Карлейль).

Існують різні обставини, коли світ і цілісність душі людини порушуються, коли людина перестає бачити сенс свого життя, професійної діяльності, перспективу свого розвитку, відчуває невдоволеність, відчуження, тривожність. Об’єктивними передумовами наявності кризових періодів у житті людини виступають особистісні і суспільні закономірності розвитку, протиріччя багатогранного життя людини у різних системах відносин.

Проблема кризового стану особистості набула особливої гостроти через нестабільність розвитку та стан загальної кризи нашого суспільства, в якому воно нині знаходиться, що позначається і на становищі, і на самопочутті громадян суспільства.

Зазвичай поняття “криза” пов’язується у повсякденній свідомості з негативною оцінкою. Але наукове розуміння питання про кризи розвитку

дорослої людини співвідноситься з пошуком і знаходженням людиною нових можливостей, які відповідають змінам в об'єктивних і суб'єктивних обставинах життєдіяльності. Подолання кризи завжди пов'язане з переоцінкою людиною своїх життєвих цінностей і цілей, смисловим новоутворенням. Водночас негативною стороною кризи розвитку є те, що вона часто характеризується хворобливими переживаннями, відмовою людини від самооновлення, втратою кваліфікації.

Шляхи переживання кризи можуть бути різними:

✓ гострий перебіг кризи, коли зачіпаються глибинні, сутнісні проблеми, які стоять перед людиною;

✓ спокійне переживання кризи, коли людина регулярно змінює себе, свої позиції, йде на самооновлення;

✓ відхід від розв'язання суперечностей, від вирішення проблеми, коли людина тікає від самовизначення, коли вона дозволяє собі не брати на себе відповідальність, тобто відмовляється “дорослішати”. Але відсутність проблем швидше свідчить про те, що людина не хоче бачити складний світ усередині і навколо себе, що вона не хоче брати на себе відповідальність за те, що відбувається, що вона інфантильна.

До найдавніших і ефективних засобів взаємодії зі світом на шляху до себе – яким “можеш бути” на противагу яким ще “потрібно стати”, доклавши зусиль, долаючи всі вияви “критичності” буття — можна віднести перелік засобів, які зустрічаються ще у міфологічній, а також у філософській традиції “пояснювати світ”:

✓ бути сильним;

✓ бути мудрим;

✓ бути наполегливим.

Оскільки криза охоплює всю особистість, для андрагога важливо мати уявлення про вікові кризи розвитку, а вони такі:

• 16-23 роки – криза ідентифікації. Хто я? Пошуки і визначення своїх уявлень про майбутнє життя, вироблення життєвих планів. Період спроб і помилок у різних сферах життєдіяльності приводить людину до усвідомлення себе в цьому світі. Освітнім результатом стає розуміння людиною себе, своїх планів і принципів.

• 28-32 роки – криза корекції. Попередні плани і уявлення виявляються не зовсім правильними, а поведінка не приводить до поставленої мети. Часто в цьому віці бувають розлучення. Специфікою освітніх потреб цього періоду є їх спрямованість на набуття реалістичного і конструктивного погляду на життя. Комунікативна мобільність і збереження себе – важливі уміння, які повинна отримати людина.

• 37-42 роки – криза середини життя. Людина, заглядаючи вперед, вперше бачить кінець життя. Виникає враження, що життя проходить марно, що нічого не зроблено, а те, що зроблено, не має значення.

Як освітні потреби, які б стимулювали подолання цього кризового періоду, виступає орієнтація на багатомірне прийняття життя, що

забезпечується психолого-педагогічними знаннями. Життєва мудрість є одним із найважливіших освітніх уроків, які повинна отримати доросла людина.

- 55-65 років – криза морального сенсу життя. Людина не розуміє, що реально залежить від нього, що є необхідним елементом життя. Вона починає наполягати на своїх власних уявленнях, яких не поділяють інші.

Освітня проблема, яка б стимулювала б подолання даної кризи, пов'язана з умінням людини аналізувати життєві явища і робити з них конструктивні висновки. Ті люди, які як значуще ставлення до життя розглядають моральні принципи, будуть частіше відчувати радість зустрічі із самим собою.

Подолання кризи розвитку пов'язане в загальному плані з переоцінкою людиною детермінуючих її розвиток проблем, із прийняттям дійсності такою, якою вона є, із відкриттям у собі нових можливостей самореалізації. Людина ніби примиряється з тим, що буде сприяти збереженню її цілісності і самореалізації.

За умов трансформації українського суспільства особливого значення набувають питання формування людиною нових життєвих стратегій, компетентності, посилення гнучкості та мобільності соціальної поведінки. Чим потужніший життєвий ресурс людини, чим ширші її соціальні можливості, тим легше їй здолати кризові настрої, оволодіти конструктивно-перетворюючою позицією.

Процес творчої побудови особистістю свого життя передбачає: формування образу світу, в якому живе людина, і її самої як складового елемента цього світу; відбиття у свідомості цілісної картини її життя як індивідуальної історії в часовій і просторовій перспективі та ретроспективі як індивідуально-особистісного життєвого шляху; розробку стратегії життя, планів і життєвої програми, в яких інтегруються цілі, очікування, мрії, прагнення особистості; корекцію її планів з урахуванням реальних обставин життя й особистісних можливостей, подолання кризових ситуацій як прояву суперечностей життя і “незавершеності” самої особистості.

Життєтворчість як спосіб самопрограмування та творчого здійснення особистістю свого життя є унікальним надбанням людини як зрілої особистості. Замислюючись і творчо реалізуючи своє життя, особистість тим самим отримує статус суб'єкта життя, господаря своєї долі. Без сумніву, мистецтво життя є найвищою розвинутою здатністю до життєтворчості. Ось чому так важливо “вчити людину мистецтва жити і співпрацювати зі своїм життям. Якщо це реалізується, життя для людини стає мистецтвом, красою, добром, задоволенням”.